

KARÁCSONKŐ VÁRA: EGY ELŐRETOLT HELYŐRSÉG A KÁRPÁTOK KELETI OLDALÁN

SÓFALVI ANDRÁS¹

Magyar Régészet 10. évf. (2021), 4. szám, pp. 27–38. <https://doi.org/10.36245/mr.2021.4.3>

Az „előretolt helyőrség” fogalmát aligha találjuk a középkori írott forrásokban, vagy középkorász történészek-régészek szakkifejezései között, viszont a Rejtő Jenőtől kölcsönzött cím nem pusztán hangzatos formula, hanem lényegi mondanivalót takar, mint látni fogjuk az alábbi írás tartalmából. A Keleti-Kárpátok moldvai oldalán, a Magyar Királyság kora újkorra, újkorra rögzült történelmi határain túl található karácsonkői vár környezetidegen középkori leletei, elsősorban fegyverek, félévszázaddal ezelőtti felfedezésük óta sem kaptak elegendő figyelmet a magyar régészeti kutatásban. A vár kapcsolata a korabeli magyar várszervezettel, határvédelmi és politikai szerepének értékelése, valamint elpusztulása képezik vizsgálatom legfontosabb kérdéseit.²

Kulcsszavak: Karácsonkő, fa-földvár, várszervezet, határvédelem, Árpád-kor, fegyverek, brakteáta, tatárjárás

VÁR A HEGYEKEN TÚL

Karácsonkő vára jelentős vaskori előzményekkel rendelkező erődítmény, amely azonos a Ptolemai-osz által említett ókori Petrodavával. A 1960-as években itt végzett feltárások során olyan középkori leletegyüttes látott napvilágot, amelynek egyes darabjai párhuzam nélküliek voltak a korabeli moldvai leletanyagban és nyugati, hegyeken inneni kapcsolatokról tanúskodtak. A vár középkori tárgycsoportjairól átfogó publikáció jelent meg (SCORPAN, 1965), melyet később további leletek közzé tétele egészített ki (SPINEL, 1982). A kérdéssel mindeddig elsősorban román kutatók foglalkoztak, többé-kevésbé hangsúlyozva a leletcsoport egyedi jellegzetességeit, különféle értelmezési lehetőségeknek adva teret (kenézségi központ, erdélyi román részvétellel folytatott magyar keleti expanzió, kereskedelmi-politikai kapcsolatok stb.). A téma korántsem tekinthető lezártnak, sajnos további feltárások nem folytak a várban, így előrelépés elsősorban a tárgyi leletek összehasonlító vizsgálatától, és a lelőhely tágabb térbeli összefüggésbe helyezésétől és elemzésétől várható.

A VÁR NÉVEREDETE, FÖLDRAJZI HELYZETE ÉS JELLEMZŐI

A Keleti-Kárpátok kisebb tömbjeit képező Csalhótól és Tarkó-havastól keletre, az Aranyos-Beszterce folyó hegyek közül kinyíló völgytorkolatában épült karácsonkői vár (románul *cetatea Bâta Doamnei*) a mai Piatra Neamț [tükörfordításban: Németkő] város közelében található (1. kép), több kilométer távolságban a Magyar Királyság történelmi határán túl. A helynév legkorábbi előfordulási formája 1395-ből (*in terra nostra Molduana ante villam Karachonkw* – ld. MÁLYUSZ, 1951, 3801) nem teszi kérdésessé, hogy az magyar eredetű. A településnek a középkorban jelentős magyar lakossága volt, akik számos helynevet hagytak maguk után, mint pl. a Kövesd-patak (románul Cujejd). (MIKECS, 1943, 459, 3. jz.)

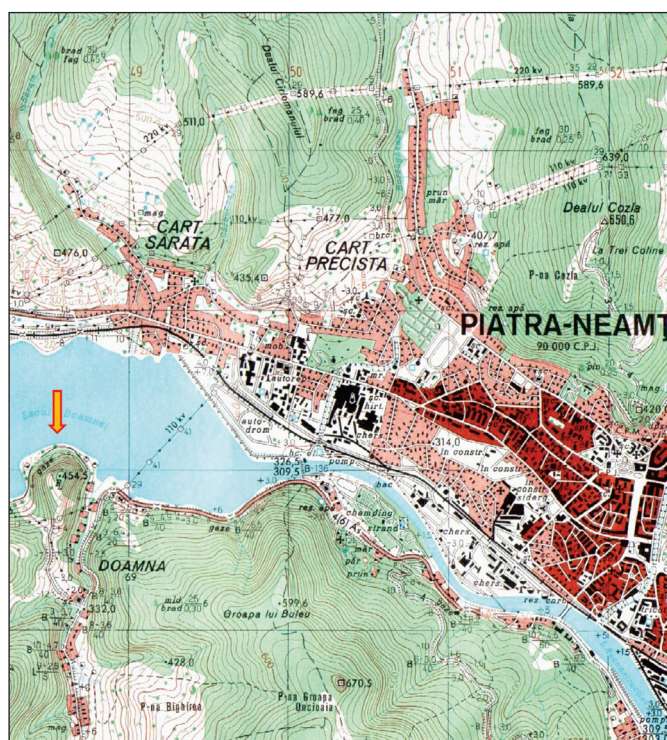
A vár a Beszterce-völgyének déli oldalában, a folyó fölé kiugró hegyfokon (457 m), az oldalági Doamnei(Asszony)-patak torkolatától nyugatra magasodik (2–4. kép), stratégiai ponton. Az észak–dél irá-

¹ Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely. E-mail: sofalvi@hotmail.com

² Az itt közölt írás egy átfogó kutatás része, mely a karácsonkői várral és annak történelmi hátterével, kapcsolatrendszerével foglalkozik a Kárpátok mindkét oldalán. Ez a dolgozat elsősorban a leletek régészeti értékelését taglalja, eredményeim történelmi összefüggéseinek részletesebb kifejtésére egy nagyobb tanulmány keretében kerül sor. Kutatásaimat a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjprogramjai támogatták (4/2021/HTMT, 1944/13/2021/HTMT). A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott „A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései” című kutatási programmal együttműködésben készült (projekt azonosító: K 128880).

1. kép. Karácsonkő helyzete a Kárpátok térségében (forrás: Google Earth)

2. kép. Karácsonkő topográfiája az 1:5000 kataszteri térkép szerint

3. kép. A várhegy nyugatról (a szerző felvétele)

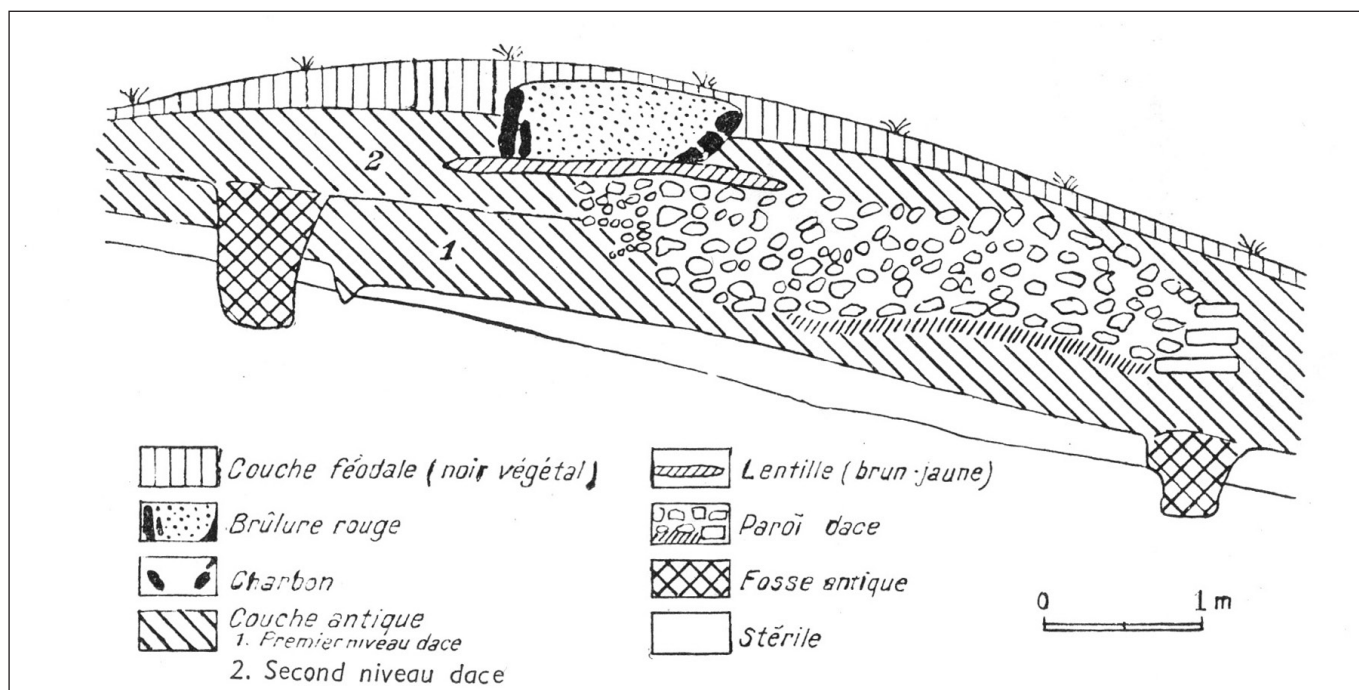

4. kép. A várhegy légi felvétele délről (CloudScale Digital Kft.)

5. kép. A hegygerinc déli végét határoló földművek (a szerző felvétele)

nyú magaslatot délről lehetett megközelíteni egy keskeny gerincen keresztül, melyet négy, sziklába mélyedő árokkal vágta át (5. kép), ezek a régészeti kutatások szerint késő vaskoriak, ám középkori megújításuk/újra használatuk valószínű. Tőlük 100–150 m-re északra szabályos kőtömbökből agyagba rakott dák kori kőfal (*opus quadratum*) maradványait tárták fel, előlött pedig középkori palisád leégett nyomait figyelték meg (6. kép). A vártető nyugati lejtőjén, a vaskori kőfallal erősített terasz szintjétől alacsonyabban húzódó mesterséges tereplépcső mentén szintén elpusztult faszerkezet jelezte a középkori erősítés létét (SCORPAN, 1965, 441–442; AGRIGOROAREI, 2008, 11–12). Középkori lele-

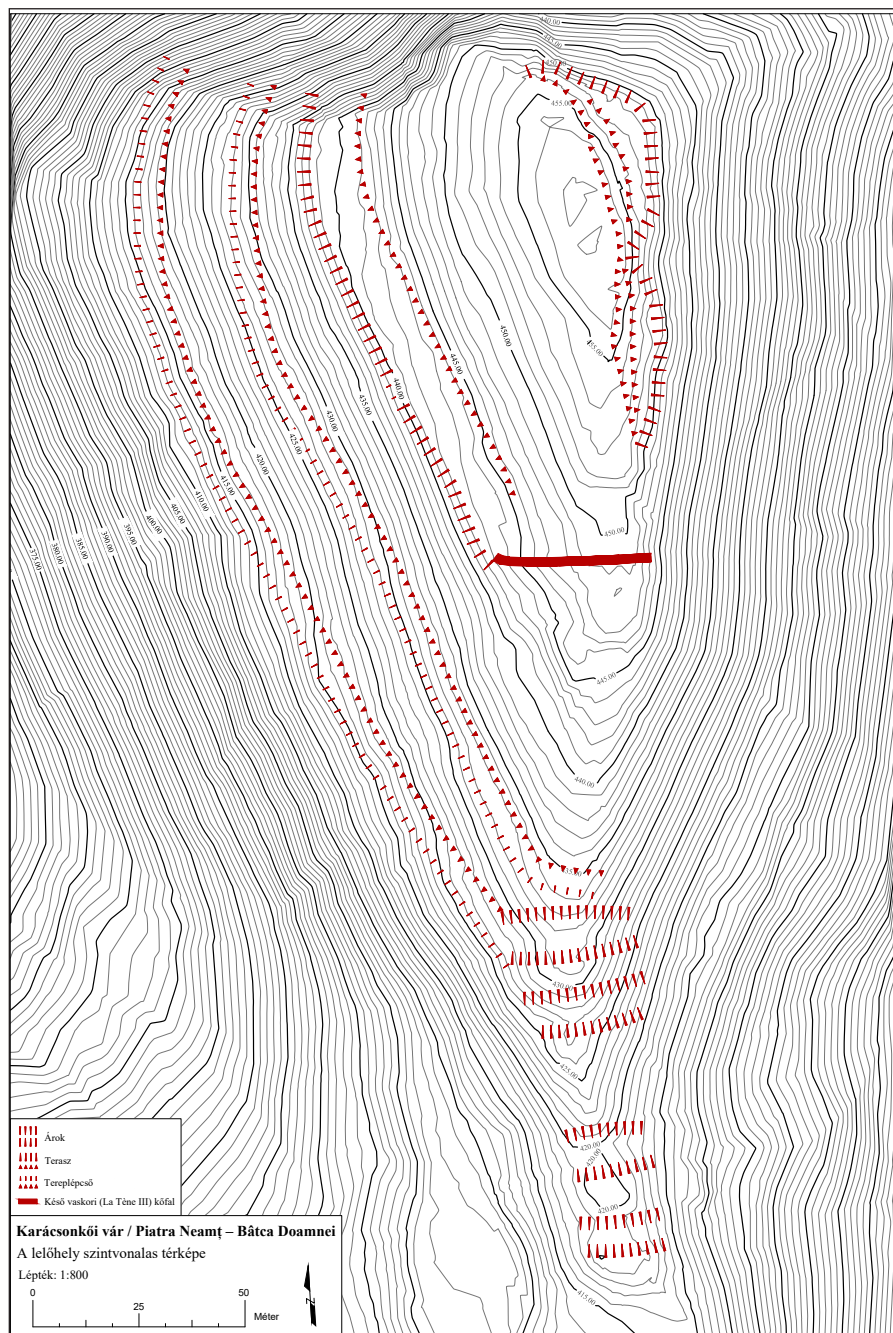

6. kép. Középkori palisád nyomai a dák kőfal fölött a déli oldalon (SCORPAN 1965, 443, Fig. 3)

tek szórványosan vagy csoportosan az erősítőmény magaslatán és keleti peremén is kerültek napvilágra, itt a korabeli élettevékenység nyomait vékony földréteg (vastagsága max. 0,15 m) jelezte a vastag antik kultúrréteg fölött, felszíni építményekre utaló jelenségekkel. A várhegy nyugati oldalán, a plató szintje alatt látható markáns teraszon (7. kép) két földbe ásott kemence, az 5. számmal jelölt kutatófelületen egy kunyhóként értelmezett objektum (ovális formájú, 2,10 m hosszú létesítmény), illetve két további kemence került napvilágra, környezetükben középkori leletekkel. 1962-ben három keletelt temetkezést tártak fel a várban, egyik csontváz gerincén a leírások szerint kardcsapás nyomai lát-

7. kép. A várhegy nyugati oldalán található mesterséges terasz délről (a szerző felvétele)

8. kép. A várhegy szintvonalas felmérése
(a szerző és a CloudScale Digital Kft. munkája)

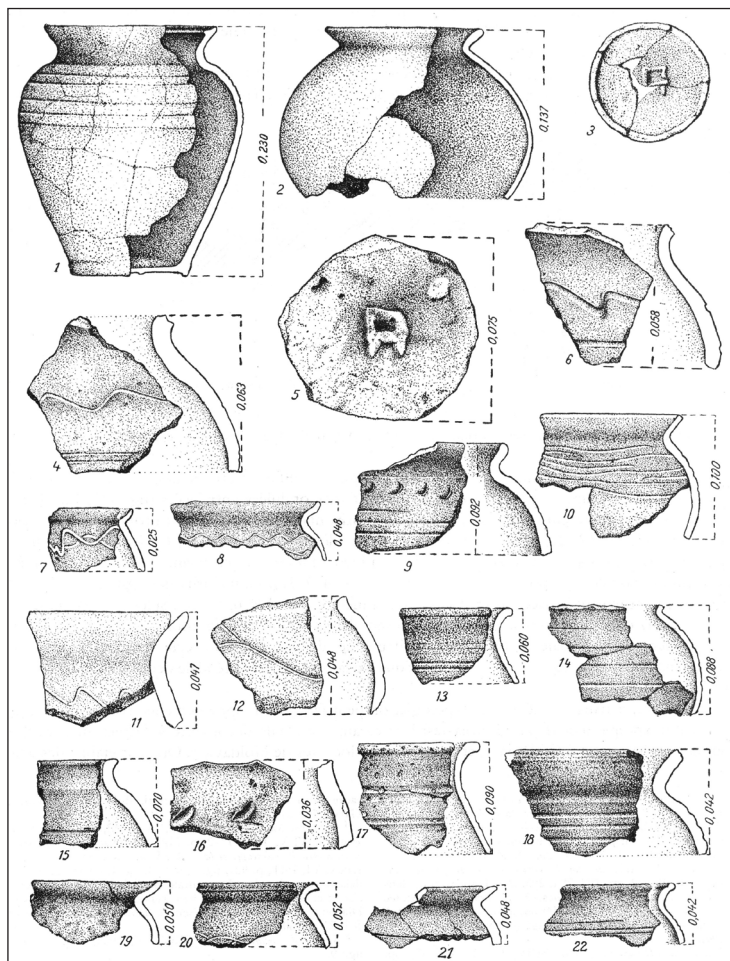
szottak, a másíknak pedig hiányzott a koponyája; 1965-ben a nyugati teraszon további 10, valószínűleg szintén keresztény rítusú temetkezés nyomaira bukkantak, köztük egy nő és két gyerek csontvázára (BOTEZATU & ȘTEFĂNESCU, 1969, 13–18). Közelükben egy faszerkezetű építmény maradványait figyelték meg, van olyan kutató, aki ezt később templomépületként értelmezte (GOSTAR, 1969, 12).

A vár erődítési jellegét és belső struktúráját illetően meglehetősen szerény feltárási megfigyelések és ismeretek alapján az Árpád-korban széleskörűen alkalmazott faszerkezettel (palisádfallal) erődített, külső védelmi létesítményekkel (árkok, földtöltések) rendelkező vár képe bontakozik ki előttünk, melynek esetében az előnyös földrajzi adottságok nem tették szükségessé masszív földsáncok emelését a magaslat peremén. Az erősség középkori állapotáról értékelhető alaprajz nem készült korábban, a vaskori jelenségeket rögzítő (az őskori erődítmény kiterjedése 170×110 m, ld. GOSTAR, 1969, 7–16), méretarány nélküli felmérés georeferálása és terepi alkalmazása segítségével sikerült az egykori palisádfall nyomvonalát megbízhatóan meghatározni³ (8. kép).

TÁRGYI LELETEK: EDÉNYEK, ESZKÖZÖK, FEGYVEREK ÉS LÓSZERSZÁMOK

Alapvető információt képvisel és a kutató számára széleskörű értelmezési lehetőségeket nyújt a vár területéről felszínre került középkori tárgyi hagyatéék. A háztartási szemét gyanánt kidobált kerámia a közzétett darabok számát tekintve intenzívebb élettevékenységre utal, mint egy átlagos Árpád-kori ún. hegyi vár esetében. A főként fazekakból álló leletanyag-csoportot a felső harmadában kiszélesedő, illetve gömbös testű formák képviselik, rövid nyakkal, kihajló, egyszerűen profilált peremkiképzéssel. Díszítésükre a vonal, illetve hullámvonalak egyenközü és szabálytalan bekarcolása egyaránt jellemző, gyakori a körömbecsapás az edények vállán, az aljon pedig a fenékbélyeg (SCORPAN, 1965, 444, Fig. 4) (9. kép). A hegyek másik oldalán, Kelet-Erdélyből a korabeli erődítmények területéről hasonló kerámiatípusok a Persányi-hegy-

³ A felmérés a CLOUDSCALE DIGITAL Kft. szakmai közreműködésével készült, itt mondok köszönetet Laczkó Nándornak.

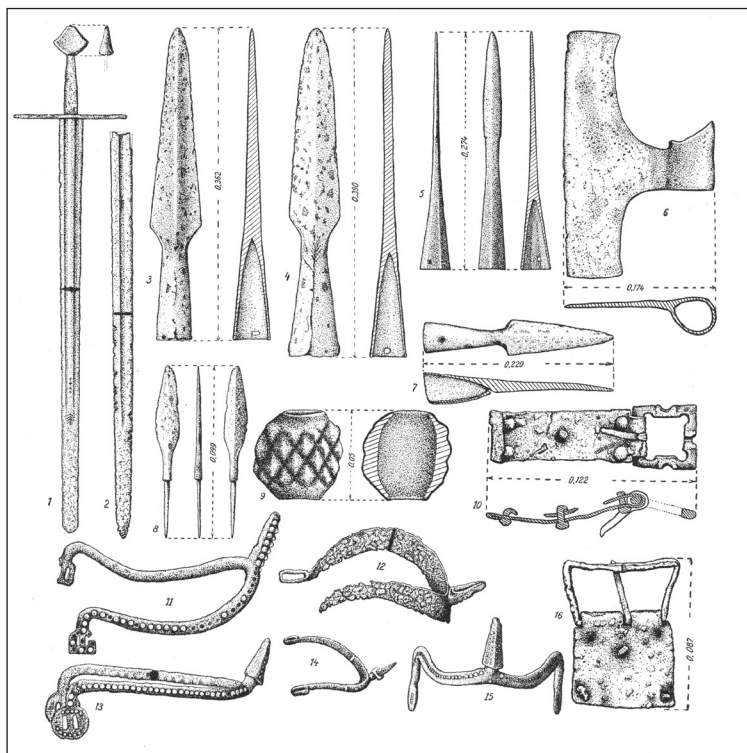

9. kép. Árpád-kori kerámialeletek a várból
(SCORPAN 1965, 444, Fig. 4)

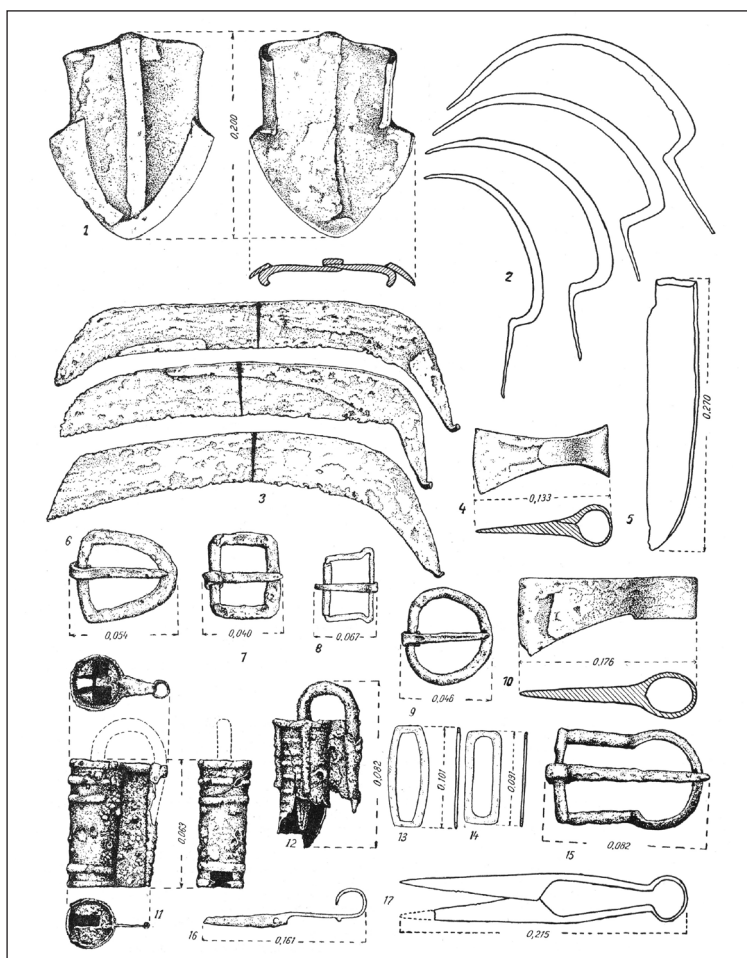
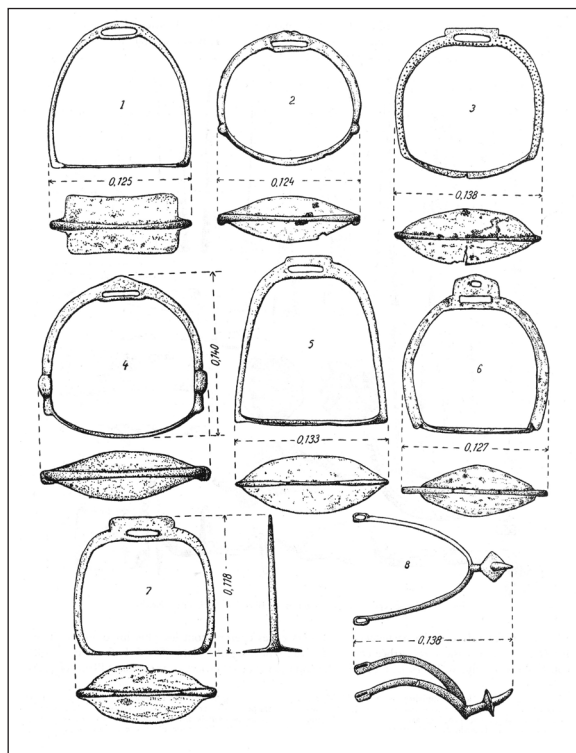
ség gerincén álló rikai toronyvárakból, valamint az Olt-parti szászugrai fa-földszerkezetű várból ismertek (SÓFALVI, 2017, 202–203, 505–511. kép; POPA & ȘTEFĂNESCU, 1980, 496–503). A Csíki-medence váraiból (Csíkrákos – Pogányvár, Tusnád – Vártető) szintén kerültek elő hasonló jellegű kerámiatöredékek (ld. BOTÁR, 2019, 369, 601).

A fémeszközök és -tárgyak elsősorban nem mennyiségük miatt, hanem sokszínűségük révén hívják fel magukra a figyelmet. A fegyverek közé egy teljes épségben megmaradt nyugati típusú kétélű kard, illetve további három kardpenge töredékei, keresztvasai és markolatgombjai, továbbá egyélű – feltehetően szabványhoz tartozó – pengedarab, kardhüvelykoptatók, több lándzsacsúcs, nyéltüskés és köpűs nyílcsúcsok, két keleti típusú öntött buzogányfej, valamint egy bárd tartozik (MÁTASÁ & ZAMOȘTEANU, 1960, 347; SCORPAN, 1965, 447, Fig. 5.1–5, 7–9; SPINEI, 1982, Fig. 7.1–14, Fig. 23.2; AGRIGOROAREI, 2008, 15). Kiemelendő a keltezés tekintetében is jó párhuzamokkal rendelkező ún. csónak alakú markolatgombbal felszerelt kard, melynek legközelebbi párhuzama a Csíki-medencéből ismert (Kotormány), két másik hasonló példány pedig Háromszéken (Miklósvár, Kézdiszászfalu)

került elő (BOTÁR, 2019, 557; BORDI, 2008, 241–242, 2–3. tábla). Az erdélyi középkori kardok monografikus feldolgozásában Zeno-Karl Pinter a karácsonkői kard pontos megfelelőjét a Kis-Küküllő medréből előkerült kóródi kardban azonosította, utalva arra, hogy a moldvai lelet nagy valószínűséggel erdélyi eredetű (PINTER, 2007, 88–89, Pl. 39b). A lovaglás és a lóháton való hadviselés tartozékainak sorában hét darab tüskés sarkantyút (közülük három példány inkrusztációs díszítéssel), illetve egy csillagtarajos (?) sarkantyú töredékes darabját és kilenc kengyelt találunk, utóbbiak közt két fő típusal (lapos talpú, nyugati, illetve ívelt talpú, ún. keleti típusú kengyelek), ezeken belül többféle variánssal (MÁTASÁ & ZAMOȘTEANU, 1960, 347; SCORPAN, 1965, 447–448, Fig. 5.11–15, Fig. 6; SPINEI, 1982, Fig. 7.15–17, Fig. 8; AGRIGOROAREI, 2008, 14–15). A közölt vascsatok egy része lószerszám tartozéka (SCORPAN, 1965, 447, Fig. 5.10, 16; AGRIGOROAREI, 2008, 15), az előzetes közlemény patkókat és zablákat is említ (MÁTASÁ & ZAMOȘTEANU, 1960, 347) (10–11. kép). A közzétett fegyverleletek sokfélesége és a típusok széles skálája felveti azt a kérdést, hogy mindezek tartozhattak-e egyazon csapatnem felszereléséhez? A kengyeleken keresztül közelítve meg a problémát, jól ismert, hogy a kerek formájú kengyelek egyáltalán nem voltak jellemzők a honfoglaló magyarságra, még kevésbé a nyugati lovasságra, a karácsonkői leletek közül három viszont ebbe a csoportba tartozik. A típus fő jellemzője az ívelt talpaló és a vállába kovácsolt fül, illetve gyakori a dudoros kiképzés a talpaló és a száruk találkozásánál. A kengyeltípust a Kárpátoktól keletre a besenyőkkel szokás kapcsolatba hozni (SPINEI, 1982, 139, Fig. 29.3–4, 6–7, Fig. 31.1–2, Fig. 34.1–2; PÁLÓCZI HORVÁTH, 2014, 31, 13–14. kép), és Kárpát-medencei előfordulásuk általában szintén besenyő jelenlétet feltételez (HAVASSY, 1996, 18; PÁLÓCZI HORVÁTH, 2014, 51, 30. kép). A kengyeltípus viszont a Magyar Királyság területére a 13. században betelepült kunoknál is továbbélt (Nagykamarás – Bánkút, Kunszentmárton – Jaksorérpárt) (PÁLÓCZI HORVÁTH, 2014, 129, 85. kép 1–2; KOVÁCS, 1986, 278). A moldvai Coșna-i kincsleletben 13–14. századi tárgyakkal

10–11. kép. Fegyverleletek és lószerszámok tartozékai (SCORPAN 1965, 447–448, Fig. 5–6)

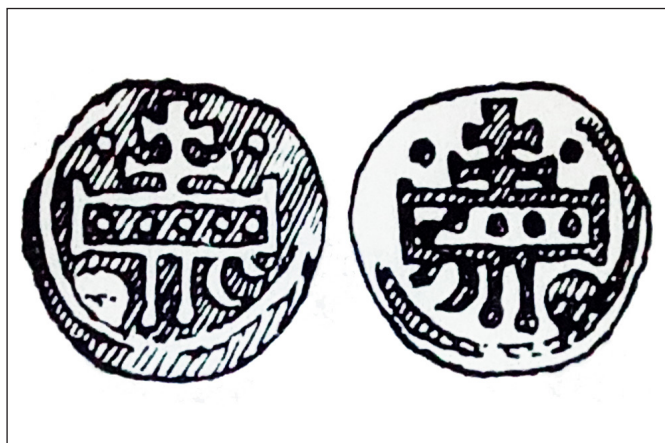
12. kép. Mezőgazdasági eszközök, használati tárgyak (SCORPAN 1965, 450, Fig. 7)

együtt előforduló „besenyő típusú” kengyel (SPINEI, 1982, Fig. 34.1–2) szintén azt jelzi, hogy a tárgytypus nem köthető kizárólagosan a besenyőkhöz. A karácsonkői fegyverek és a lovassági felszerelés alapján megfogalmazható, hogy a dudoros kengyelyek olyan könnyűfegyverzetű, adott esetben buzogányt is viselő lovas íjászok kellékei, akik nem használtak sarkantyút, és a lándzsával, karddal, tüskés sarkantyúval, egyenes talpalójú kengyellel felszerelt vitézek pedig egy átmeneti típusú lovasság jelenlétének tárgyi maradványai lehetnek.

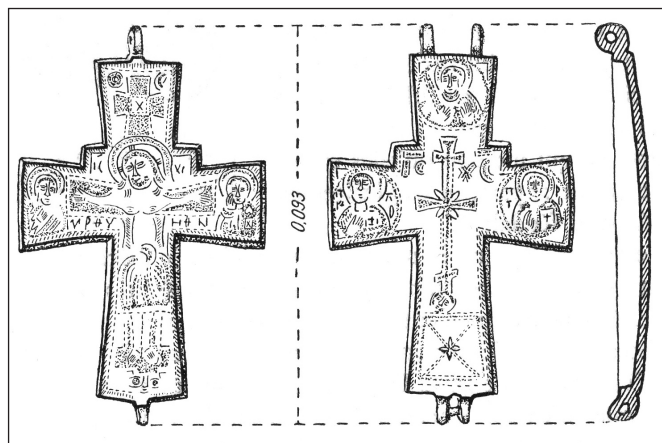
A fémtárgyak sorában a legfeltűnőbb a mezőgazdasági eszközök jelenléte a várban: egy ép ekevas, csoroszlya, több kasza és sarló tartozik a leletanyaghoz (MÁTASÁ & ZAMOȘTEANU, 1960, 347; SCORPAN, 1965, 450, Fig. 7.1–5, 10; SPINEI, 1982, Fig. 9; AGRIGOROAREI, 2008. 14). A mindennapi gazdálkodásban használt eszközök és kellékek tovább bővítik a fémtárgyak sorát: fejszék, üllő, horgok, csiholók, csipeszek, ollók, lakatok és övcsatok tartoznak ezek közé. (MÁTASÁ & ZAMOȘTEANU, 1960, 347; SCORPAN, 1965, 450, Fig. 7.6–9, 11–17; AGRIGOROAREI 2008. 14) (12. kép).

KRONOLÓGIA

Az áttekintett tárgyakat analógiáik alapján szűkebb-tágabb időhatárok közé lehet keltezni, viszont bizonyos tárgytípusok (pl. a tüskés sarkantyúk és a kétélű kardok) alapvetően a 12. század második fele és a 13. század közepe közé helyezik a leletek datálásának súlypontját. A legfontosabb darabok egy ezüst brakteáta és egy ereklyetartó mellkereszt (SCORPAN, 1965, 451–452, Fig. 8–9; AGRIGOROAREI, 2008. 13) (13–14. kép). E két meghatározó jelentőségű lelet ugyanakkor a legtöbb vitára adott okot a vár funkciójának eddigi értelmezésben. Az első publikációban a pénzérme IV. Béla vereteként jelent meg (MÁTASÁ & ZAMOȘTEANU, 1960, 347), de Scorpan középkori leleteket bemutató tanulmánya óta a román közlemények III. Béla korabeli pénzérmének tartják (Spinei, Agrigoroarei). A magyar kutatók egy része óvatos a verettípus uralkodóhoz kapcsolásában (GYÖNGYÖSSY & WINTER, 63, Taf. 17.370–378). A T alakú kereszt fölött kettős kereszttel, alul két rozettával vert éremkép egyértelmű bizánci hatást mutat, mely III. Béla (1172–1196) révén épült be a magyar királyi szimbólumok közé, viszont IV. Béla (1235–1270) nagyapját tartotta példaképének, úgy az uralkodás tekintetében, mint jelképes megnyilvánulásaiban. A legfrissebb Árpád-kori éremkatalógus IV. Béla uralkodásának elejére (1241 elé), még erdélyi hercegségének idejére keltezi a brakteátát, az újabb pénz-történeti kutatások tükrében (TÓTH & KISS, 2020, 17, 154, 22.7.1.1). A vár köré szőtt megalapozatlan törté-

13. kép. IV. Béla korabeli brakteáta
(SCORPAN 1965, 451, Fig. 8)

14. kép. Bizánci típusú mellkereszt
(SCORPAN 1965, 452, Fig. 9)

nelmi teóriák alapját képezi az a bronzból öntött *enkolpion*, melynek gyökerei keletre mutatnak. A csuklós pántokkal egymáshoz rögzített elő- és hátlapból álló, belül üreges, latin kereszt formájú korpusz egyenesen lezárt végű szárai enyhén kiszélesednek. A kereszt felületét niellós technikával mintázott alakok díszítik. Előlapján a megfeszített Krisztus dicsfénnel övezve, lába alatt talpazat, fölötté kisebb kereszt a nappal és a holddal; Krisztus kinyújtott karja mellett pedig Szűz Mária és Szent János alakjai, a kereszt oldalszárai fölött és alatt bekarcolt görög betűs névrövidítések. A korpusz hátlapjának közepén IC XC betűpárral közrefogott keresztábrázolás, mely egy Ádám fejen áll; a kereszt oldalszárainak végződésében Pál és Péter feliratos, a függőleges szár felső végződésében Szent Miklós mellképek medalionjai láthatók (ld. SPINEI, 1982, 108).

Az általában szentföldi típusúnak nevezett ereklyetartó mellkeresztek viszont nemcsak a Közel-Keleten és a Bizánci Birodalom területein terjedtek el, hanem a latin rítusú közösségeknél is előfordultak (Itália, Cseh Királyság, Magyar Királyság) a 10–12. században (SZATHMÁRI, 1995, 225; LANGÓ, 2016, 64–65). Csehországi és magyarországi öntőminták egyértelműen alátámasztják, hogy ilyen kereszteket nemcsak keleti (ortodox), hanem a nyugati keresztény területeken is készítettek. A karácsonkői leletanyag előzetes közleménye mindössze a fentiekben bemutatott keresztről tett említést, utólag viszont kiderült, hogy még két ún. kijevei típusú ereklyetartó mellkereszt is napvilágra került a várban (SPINEI, 1982, 88). Jelenlétük egy fontos útvonal meglétét jelzi közvetett módon a Kijevei Nagyfejedelemség és a Kárpát-medence között (kijevei típusú ereklyetartó mellkereszt a hegyek innenső oldalán Kotormányból ismert). (ld. BOTÁR, 2019, 550, 528. kép)

A karácsonkői vár szerepének tudományos interpretációjában döntő jelentősége van a nyugati típusú tárgyak bizonyos csoportjainak (kétélű kardok, tüskés sarkantyúk), ugyanis ezek előfordulása a lelőhelyen nem magyarázható kereskedelmi kapcsolatokkal, hanem adott fegyvertípusokat és harcmódot használó, illetve alkalmazó katonai egység (a szakirodalomban félkönnyű/félnehéz, vagy átmeneti típusú lovasságnak egyaránt nevezett), azaz a kor tipikus magyarországi harcosainak jelenlétét tanúsítja a Kárpátoktól keletre. Ez az a tényező, amely az ideológiamentes módszertani elveket követő kutatók számára már az első pillanatban feltűnt, ugyanis más moldvai lelőhelyeken szinte párhuzam nélküli. Szórványos 13–14. századi kardmarkolatgomb ismert a Suceava megyei Coșna-ról (m. Todoskány). (SPINEL, 1982, Fig. 34–35). Figyelemreméltó, hogy ez a lelőhely a Borgói-hágón átkelő útvonal mellett található.

KAPCSOLAT A HÁTORSZÁGGAL – UTAK

Erdélyből a moldvai Karácsonkő felé vezető legrövidebb útvonal a Békás-patak szurdokvölgyén át modern korunk vívmánya. Az Aranyos-Beszterce–Kis-Beszterce mentén, illetve a Tölgyesi-szoroson Erdélybe érő út folytatásának napjainkban használt vonala Borszék, Maroshévíz, majd a Maros szorosán keresztül nagyrészt szintén modern kori, és a Maros-szurdokát a történelmi időkben nem használták. Tárgyunk szempontjából így különös jelentősége van a Sóvidékről a Görgényi-fennsíkon haladó ún. Só-útnak (13. századi használatát korabeli nyílcsúcs bizonyítja – ld. SÓFALVI, 2017, 126, 53. kép 8), mely a Gyergyói-medencéből a Pricske-tető mellett kelt át a Gyergyói-havasokon (közelében 14. századi pallost letek – vö. DEMJÉN, 2016, 135, 1. ábra) a Tölgyesi-szoros irányába. Az útnak volt egy délkeleti leágazása Gyergyóbékás felé (a Balázs-, illetve a Zsédán-patak mentén, – ld. PUSKÁS-KOLOZSVÁRI, 2020, 190), ahonnan már könnyen elérhető volt Karácsonkő. A történelmi földrajz eszközeivel még két, a középkorig visszavezethető út léte igazolható, melyeken keresztül az Erdélyi-medencéből Karácsonkőre lehetett átkelni: az ún. Beszterce útja Bélbor irányából, a Szászrégenből jövő út pedig a Görgény-patak völgyén keresztül jutott Tölgyes felé (PUSKÁS-KOLOZSVÁRI, 2020, 190–193). A Gyergyói-medence késő Árpád-kori településtörténete az elmúlt bő évtized régészeti kutatásai során kezdett kibontakozni (ld. DEMJÉN, 2016).

A HATÁRVÁR ÉS A KORABELI VÁRSZERVEZET VISZONYA

Az Árpád-kori Magyar Királyság legjelentősebb adminisztratív intézményének, a várispánságnak a működését az elmúlt évtizedek kutatásai egyre világosabban feltárták, melynek keretében a határvédelem szervezete is jól körvonalazhatóvá vált (KRISTÓ, 1988; ZSOLDOS, 2000). Erdély nyugati és központi részeivel szemben a vármegyék északi és keleti sávjai, a Nagy-Szamos–Sajó, a Maros és a Küküllők felső folyásának vidéke, valamint a Homoród mente közvetett régészeti és nyelvészeti adatok alapján ennek a határvédelmi szervezetnek a része volt. Feltűnő ugyanis, hogy a jelzett régiókban, a középkori vármegyék területén a régészeti feltárások során számos olyan fa-földvár vált ismertté a 20. század második felében folyt kutatások eredményeképpen, melyek nem voltak vármegyei központok. Ide sorolható a Szamosok találkozásánál épült Kozárvár, a Sajó partján Sajósárvár, a Kelemen-havasok előterében pedig a felsőszászújfalusi/kusmai sáncvár. A Maros-mentén a Nyárad-torkolatával szemben épült malomfalvi sáncvár, illetve az írott forrásokban említett (1228), de részleteiben nem ismert Vécs vára is ide tartozik (SÓFALVI, 2017, 74). Noha írott adatokkal nem bizonyítható ezeknek a kelet-erdélyi, 11–12. századi leletekkel rendelkező létesítményeknek a határvédelmi szerepe, viszont más régiók (a Magyar Királyság északi és nyugati peremterületei) oklevelekkel adatolt, hasonló jellegű építményei alapján joggal feltételezzük, hogy a nevezett erősségek ún. megyei háttér nélküli várispánságok, vagy határvárispánságok központjául szolgáló várak voltak (vö. ZSOLDOS, 2000, 115). A Küküllők felső folyásának vidékén, a későbbi Székelyföld központi részén körvonalazható udvarhelyi királyi magánuradalom területén a 12. század végétől feltehetően erdőispánságot hoztak létre, hasonlóképpen, mint a királyság északi peremterületein található erdőuradalmak esetében. Ennek területén ugyancsak épültek várak (Rika-erdei toronyvárak 12. századi leletekkel – ld. SÓFALVI, 2013), melyeknek minden bizonnyal jelentős szerepük volt a határvidék felé vezető utak ellenőrzésében is.

A karácsonkői fa-földvár intézményes kapcsolata a hegyeken túli vármegyék hálózatával a régióra vonatkozó írott források teljes hiánya miatt valószínűleg sosem lesz pontosan meghatározható, legfeljebb modellezhető: adott határvármegye területén működő határvárispánság alá rendelt határvár (ilyenre a nyugati határ mentén Sopron vármegye szervezete kínál párhuzamot, ld. ZSOLDOS, 2000, 115).

KARÁCSONKŐ SZEREPE A KORABELI KÜLPOLITIKÁBAN

Az Aranyos-Beszterce folyó völgyének Moldva felé kinyíló völgytorkolatához épült karácsonkői vár azonban több volt egyszerű határvárnál, amit éppen sajátos pozíciója jelez számunkra. A határvidék külső permén épült vár nem pusztán katonai tényező volt, építtetői ennél összetettebb szerepet szántak neki. Az előretolt helyőrség a moldvai részek, annak középső és északi területeinek felderítésére és népességmozgásainak megfigyelése céljából jött létre, földrajzi adottságainak tulajdoníthatóan viszont a vár kiváló menedékhely is volt.

A vizsgált időszakban az egyik legfontosabb politikai tényezőt a kunok jelentették a Kárpátok külső oldalán. A 12. században a Magyar Királyság és a kunok között csak közvetett kapcsolat volt ekkoriban, és nyílt katonai konfliktusra nem került sor (KOVÁCS, 2014, 238). A 13. század elejétől, II. András (1205–1235) Halics ellen folytatott hadjáratai idején, ezekben a harcokban a kunok számos alkalommal szemben álltak a hódító magyar seregekkel (KOVÁCS, 2014, 239–242). A magyar uralkodó hódításai eredményeképpen felvette Galícia (Halics) és Lodóméria királya címet, viszont a fejedelemség trónjára fiait ültette (a hadjárataira és a halicsi eseményekre ld. MAKK, 2000, 175–177; KRISTÓ, 1998, 199–201, 221–222; ZSOLDOS, 2009, 27–29). E hódító hadjáratok útvonala az esetek többségében nem Erdélyen keresztül vezetett orosz földre, viszont a karácsonkői vár létesítését indokolt ebből a szemszögből is elemezni.

A kun kérdés az 1220-as évek közepétől egyházpolitikai sikra tevődött át, és a Magyar Királyság a pápaság támogatásával a kunok megtérítésébe kezdett. A magyar királyi udvarban a térítés egyik legfőbb támogatója Béla herceg volt, aki 1226-tól került Erdély élére, és ifjabb királyként kiadott erdélyi okleveleinek zöme kunországi terveivel kapcsolatos (KRISTÓ, 2003, 209–211; ZSOLDOS, 2009, 30, 44–45). A Kárpátokon túli kun területeken folytatott keresztény hittérítés alig másfél évtized alatt komoly sikereket ért el a domonkos rendi szerzetesek tevékenységének köszönhetően, melynek intézményesítéséhez új egyházmegyét hoztak létre a korabeli országhatáron kívül (milkói püspökség – 1227). Az egyik kun fejedelem, Bortz és kíséretének hegyeken túli megkeresztelésében Róbert esztergomi érseken és három püspökön kívül Béla herceg is részt vett, mely az akciónak jelentős politikai súlyt adott (KOVÁCS, 2014, 246–249). A hittérítés politikai következménye jól mérhető abban, hogy II. András 1233-ban felvette a *rex Cumaniae* címet is (KOVÁCS, 2014, 253–255). A kun püspökség területe magyar érdekszférává vált, és minden bizonnyal elkezdődött a magyar királyság adminisztratív szervezetébe való integrálása, melynek ma még alig ismerjük az alapjait, viszont ez lehetett az a momentum, amikor Karácsonkő határvárispánsági székhely lett, és elkezdődött a jellegzetes várszervezet kialakítása. IX. Gergely pápa 1234 novemberében kelt oklevelében utalt a hegyeken túl áttelepedett magyar, német és más hívőkre (JAKÓ, 1997, 173).

A VÉG: A TATÁRJÁRÁS

A karácsonkői vár fennállásának a tatárjárás vetett véget. Ezt azonban a várban észlelt égésrétegek/tűznyomok önmagukban még nem feltétlenül támasztják alá. A közzétett régészeti leletek felső időhatára az egyik legfontosabb bizonyíték e szempontból, ugyanis ezek nem lépik túl a 13. század közepét. A tárgyi maradványok sokfélesége, és az otthagytott fémanyag átlagon felüli gazdagsága szintén meghatározó e tekintetben. A fenti tényezők együttes mérlegelése alapján arra következtethetünk, hogy a karácsonkői vár tárgyi maradványai nem pusztán az ottani hétköznapiak lenyomatát őrzik, hanem túlmutatnak azon. A leletek nemcsak a várban állomásozó kisebb katonai kontingens régészeti hagyatékát, hanem a tágabb környékről, a Moldva felé néző hegyek előteréből, a mongolok mindent elsöprő hadereje elől értekeivel ide menekült, többféle státuszú, etnikumú népesség anyagi kultúrájának maradványait képezik. A harcokban elesettek egy részét ide temették el, a támadásra utalnak a csontvázak egy részén megfigyelt rendel-

Sófalvi András • Karácsonkő vára: egy előretolt helyőrség a Kárpátok keleti oldalán

lenességek is. Erre az időszakra a templom körüli temetkezés gyakorlata szigorú egyházi előírássá vált a Magyar Királyságban, és az ettől eltérő esetek mögött rendhagyó esemény (súlyos harc, járvány stb.) húzódik meg. Előfordul, hogy középkori várak területén temetkezések bukkannak napvilágra, Erdélyben pl. a nagygalambfalvi Várban vagy a nagyekemezői Burgbergen fedeztek fel kis számban sírokat (SÓFALVI, 2017, 136, 987. jz.), ezek háttérében viszont ugyancsak nem mindennapi események állnak (hatalmaskodás, fegyveres összetűzés).

A túlélőknek, akik Karácsonkőről a hegyek útjain vagy kevésbé használt ösvényein el tudtak menekülni Erdély felé, aligha állt lehetőségükben visszatérni és ottmaradt értékeiket kimenteni. A tatárjárás nemcsak harci veszteségekkel, települések felpredálásával, templomok, kolostorok, lakóházak felgyújtásával és komoly emberáldozatokkal járt, hanem alapjaiban átalakította az Árpád-kori intézményrendszert, elindítva azt a folyamatot, mely a királyi vármegye és a várszervezet felbomlását eredményezte a következő évtizedekben. A hegyeken túli expanzió és a karácsonkői vár rendeltetése a tatárjárás után megszűnt, és ezt követően többé már nem állomásozott magyar helyőrség benne.

AJÁNLOTT IRODALOM

Karczag, Á. & Szabó, T. (2012). *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. Budapest, Semmelweis Kiadó.

BIBLIOGRÁFIA

Agrigoroarei, V. (2008). Horodiștea de la Bâta Doamnei [A Bâta Doamnei-i erődítmény]. In Sălăgeanu, V. (ed.), *12 monumente din istoria românilor* (pp. 11–18). București – Cluj-Napoca.

Bordi, Zs. L. (2008). Középkori kardok a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. *Acta Siculica – A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. Sepsiszentgyörgy: Sámán Kiadó.

Botár, I. (2019). *Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

Botezatu, D. & Ștefănescu, Gh. (1970). Contribuții la studiul antropologic al populației feudale timpurii din Moldova din sec. XIII e. n. [Adalékok a moldvai korai feudális lakosság 13. századi antropológiai kutatásához]. *Studii și Cercetări de Antropologie* 7 (1), 13–18.

Demjén, A. (szerk.) (2016). *Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében*. Kolozsvár – Gyergyószentmiklós: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Tarisznyás Márton Múzeum.

Gostar, N. (1969). *Cetăți dacice din Moldova* [Moldvai dák várak]. București: Editura Meridiane.

Gyöngyössi, M. & Winter, H. (2007). *Münzen und Medaillen des Ungarischen Mittelalters 1000–1526*. Alam, M. & Winter, H. (hrsg.) Milano – Wien: Skira – Kunsthistorisches Museum.

Havassy, P. (szerk.) (1996). *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyulai katalógusok 2. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum.

Jakó, Zs. (1997). *Erdélyi Okmánytár. I. 1023–1300*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Sófalvi András • Karácsonkő vára: egy előretolt helyőrség a Kárpátok keleti oldalán

- Kovács, L. (1986). Viselet, fegyverek. In Kristó, Gy. *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács, Sz. (2014). *A kunok története a mongol hódításig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 29. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kristó, Gy. (1988). *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Kristó, Gy. (1998). *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kristó, Gy. (2003). *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Langó, P. (2016). A négyszállási I. temető bronz keresztjei. In Bánkiné Molnár, E. (szerk.), *Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére* (pp. 67–75). Szolnok: Damjanich János Múzeum.
- Makk, F. (2000). *A tizenkettedik század története*. Budapest: Pannonica Kiadó.
- Mályusz, E. (1951). *Zsigmondkori oklevéltár. I. 1387–1399*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mătasă, C. & Zamoșteanu, I. (1960). Săpăturile de la Piatra Neamț [A Piatra Neamț-i ásátások]. *Materiale și Cercetări Arheologice* 7, 339–349.
- Mikecs, L. (1943). A Kárpátokon túli magyarság. In Deér, J. & Gáldi, L. (szerk.), *Magyarok és románok* (pp. 441–507). A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Budapest: Athenaeum.
- Pálóczi Horváth, A. (2014). *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest – Piliscsaba: Archeolingua.
- Pinter, Z-K. (2007): *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)* [A középkori kard és szablya Erdélyben és a Bánátban, 9–14. század]. Bibliotheca Brukenthal VII. Sibiu: Muzeul Național Brukenthal.
- Popa, R. & Ștefănescu, R. (1980). Șantierul arheologic Ungra. Jud. Brașov [A szászugrai régészeti feltárás, Brassó m.]. *Materiale și Cercetări Arheologice* 14, 496–503.
- Puskás-Kolozsvári, F. (2020). A Tászkok-tető írott köveinek lehetséges párhuzamairól, különös tekintettel a moldvai területeken levőkre. In Fehér, B. & Ferenczi, G. (szerk.), *Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból* (pp. 183–199). Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Scorpan, C. (1965). L'ensemble archéologique féodal de Bîtca Doamnei. *Dacia* N. S. 9, 441–454.
- Sófalvi, A. (2013). Egy disszertáció margójára: a Rika-erdei várak és az udvarhelyi királyi magánuradalom kérdése. In Egyed, E., Pakó, L. & Weisz, A. (szerk.), *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában* (pp. 165–174, 525–530). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Sófalvi, A. (2017). *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Sófalvi András • Karácsonkő vára: egy előretolt helyőrség a Kárpátok keleti oldalán

Spinei, V. (1982). *Moldova în secolele XI–XIV* [Moldva a 11–14. században]. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Szathmári, I. (1995). Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1, 219–264.

Tóth, Cs. & Kiss, J. G. (2020). *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa III. – II. Andrástól Ottóig. Catalogue of Árpadian Coinage III. From King Andrew II to King Otto.* Opitz Numismatica 3. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

Zsoldos, A. (2000). Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok* 134 (1), 99–116.

Zsoldos, A. (2009). *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században.* Magyarország története 4. Budapest: Kossuth Kiadó.